

JOODSE
BURGERS IN
BERG EN DAL:
ONTEIGENING EN
RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht
van gemeente Berg en Dal*

Laura de Jong MA
Mirjam Vriend MA
Prof. dr. Wim van Meurs

Nijmegen, januari 2023

Joodse burgers in Berg en Dal: onteigening en rechtsherstel
Onderzoek in opdracht van gemeente Berg en Dal

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel
Onderzoekers: Laura de Jong, Mirjam Vriend

Redactie: Susanne Geuze
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Laura de Jong, Mirjam Vriend, Wim van Meurs, 'Joodse burgers in Berg en Dal: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, januari 2023).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever:
gemeente Berg en Dal

Afbeelding omslag

Hotel 't Spijker in Beek dat door oorlogshandelingen zwaar is beschadigd 1944-1945.
© Regionaal Archief Nijmegen

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	9
Dankwoord	13
Opdracht	14
2. Onteigening en rechtsherstel in Berg en Dal	17
Onteigening en rechtsherstel	18
Bejegening	20
Berg en Dal en andere gemeenten	22
3. Verantwoording	25
Woordkeuze	25
Onze methode	27
4. Bijlagen	35
Tabel: Onteigening en rechtsherstel Berg en Dal	35
Literatuur	36
Archieven	39
Websites en kranten	40

1. Inleiding

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden tijdens de bezetting door het naziregime gedeporteerd. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust.

Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheek en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht. Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter waren doorverkocht of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan te maken met onverwachte kosten, waaronder belastingen of erfpacht over de jaren van zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms meteen weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen betalen.

In veel gevallen was het een moeizaam en lang proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen, bevestiging te vinden dat de oorspronkelijke eigenaar gestorven was, erfgenamen op te sporen en met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed lange tijd vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren stelde men ook steeds nadrukkelijker de vraag welke – al dan niet verwijtbare – rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.¹

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Gelderland doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven, en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven: vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021 en 2022 voerden we in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland nog zo'n tien soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie projecten maakte het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we opdoen, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van enkele personen en panden gereconstrueerd. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief, driekwart eeuw later, moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In een paar gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat burgemeesters, wethouders of ambtenaren handelden in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

Dit rapport sorteert voor op een oordeel over hoe gemeente Berg en Dal handelde tijdens de oorlog. Tegelijkertijd is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen

over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport bestaat na deze inleiding uit een hoofdstuk met de bevindingen van ons archiefonderzoek en de conclusies. Het derde hoofdstuk geeft een verantwoording en toelichting op de gebruikte begrippen en de methode. Het laatste hoofdstuk geeft een overzicht van de onteigende panden voor onteigening en rechtsherstel. Ook vindt u hier een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Tegelijk met dit onderzoek voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit zo'n tien vergelijkbare projecten uit.² Die onderzoeken zijn voor een twintigtal gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek. De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend.

Oorlogsverleden en Jodenvervolgning

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolgning, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolgning, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolgning blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolgning kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechts-herstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechts-herstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest tijdens de oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.³

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁴ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden,

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat instituut beheerde het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrenten en vermisten uit de bezettingstijd, in afwachting van definitieve regelingen.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrenten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel, als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁵

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou kosten. Voor het eerst sprak men ook over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig, zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. In de eerste naoorlogse jaren vond men dat de overheid een beperkte verzorgingsplicht had; zij diende vooral te zorgen voor minimale bestaanszekerheid. De opvatting van rechtsherstel

als teruggaaf van eigendom paste daar goed bij. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dit. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofterkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijkerwijs hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële tegemoetkoming. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals 'collaboratie' en 'verzet', slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de **'burgemeester in oorlogstijd'** is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁶

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning

op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

We bedanken onze opdrachtgever, burgemeester Mark Slinkman. Bij de uitvoering van ons onderzoek beantwoordden Jacob Ubbels en Willem Tielen onze vragen voor de gemeente snel en competent. Daarnaast danken we het Regionaal Archief Nijmegen voor hun ondersteuning bij de uitvoering van dit onderzoek.

Meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolging en onteigeningen.

Junior-onderzoekers Mirjam Vriend en Laura de Jong voerden voor Berg en Dal het onderzoek uit en schreven de rapportage. Max Claassen en Eva van Leeuwen ondersteunden hen bij het onderzoek.

Alleen met een goed functionerend team konden we deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde brengen. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoeks-

ervaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden en studenten.

Opdracht

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastragegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.⁷

Het gemeentebestuur heeft vastgesteld dat het geen goed beeld had van de rol die gemeente Berg en Dal destijds speelde bij onteigening en rechtsherstel van Joodse inwoners. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het Regionaal Archief Nijmegen en het Gelders Archief moesten we hiervoor met elkaar verbinden. De gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders (B en W) besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen en een derde, achterliggende vraag.

In Berg en Dal woonde maar een klein aantal Joodse burgers, en er waren weinig panden in Joods eigendom. Daarom kunnen we de eerste twee over onteigening en teruggaaf beantwoorden met een volledige reconstructie van de eigendomsgeschiedenis en het proces van rechtsherstel. De derde vraag naar bejegening is om dezelfde reden juist nauwelijks te beantwoorden. Het contact tussen gemeente en Joodse burgers was zo beperkt, dat terughoudendheid gepast is bij het benoemen van patronen of houdingen.

Vraag 1: ontrechting

De eerste vraag gaat over de ontrechting van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Heeft gemeente Berg en Dal gebruikgemaakt van de ontrechting van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed aan te kopen, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt onder andere het adres van het verkochte pand of panden, de ‘verkoper’ en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar.

Van Amsterdam en Den Haag is bekend dat ze naheffingen en boetes voor gemeentelijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Heeft ook gemeente Berg en Dal naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Vraag 3: bejegening

Deze twee vragen gaan concreet over bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was beperkt, zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor het rechtsherstel na de bevrijding. Minder concreet, maar niet minder belangrijk is de derde vraag, hoe de gemeente zich opstelde tegenover haar Joodse burgers en hoe zij met hen omging. In hoeverre hield gemeente rekening met hun bijzondere slachtofferschap? De bronnen geven op deze vraag geen volledig of representatief antwoord, maar bepaalde terugkerende patronen worden wel zichtbaar voor heel Nederland.

Noten

- ¹ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955 ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebelig in zake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ² Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en.
- ³ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1940-1945* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁴ Marnix Croes en Peter Tammes, 'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ⁵ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁶ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Genneep, 1999).
- ⁷ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

2. Onteigening en rechtsherstel in Berg en Dal

Gemeente Berg en Dal bestaat sinds 1 januari 2015. De gemeente is ontstaan uit een fusie van de gemeenten Groesbeek, Millingen aan de Rijn en Ubbergen in het grensgebied met Duitsland. Nadat het Duitse leger Nederland was binnengevallen, verliepen de eerste vier oorlogsjaren desondanks toch redelijk rustig in de drie gemeenten.

Opmerkelijke gebeurtenissen tijdens de bezettingsjaren waren de gijzeling van een aantal belangrijke dorpelingen door de Duitsers in 1942, en een stakingsoproep van de Millingse scheepswerf in 1943. Bij het geallieerde bombardement van 22 februari 1944 op Nijmegen stierven ook minstens vijftien inwoners van Groesbeek en Ubbergen.

Met het begin van operatie Market Garden, op 17 september 1944, brak voor de inwoners van deze regio de strijd werkelijk los. De opmars van de geallieerden stagneerde bij Arnhem en de vuurlinie tussen geallieerde en Duitse troepen liep dwars door de drie gemeenten heen. Gemeente Ubbergen werd in tweeën gesplitst. Het aan Nijmegen grenzende deel kwam op 18 september in handen van de geallieerden, terwijl het aan Millingen grenzende deel nog in handen van de bezetter bleef. Ook in de bevrijde delen waren veel beschietingen en granaatinslagen.

Door felle gevechten en granaatvuur in de herfst en winter van 1944 was het niet langer veilig om in dit gebied te wonen. De Millingse inwoners werden op Duits bevel geëvacueerd naar de Achterhoek, Groningen en Friesland. De geallieerden evacueerden Groesbeek en Ubbergen in de loop van oktober en november. Het monument aan de Mooksebaan in Groesbeek herinnert aan deze ingrijpende evacuatie.¹ Uiteindelijk luidde Operatie Veritable, die in februari 1945 begon, het definitieve einde van de oorlog in het Rijngebied in.²

In het voorjaar van 1945 konden de mensen terugkeren naar hun huizen. In veel gevallen waren die verwoest door granaatinslagen, maar ook door overstromingen van de Ooijpolder. De inwoners van de Ooijpolder konden pas in de zomer van 1945 terug naar hun verwoeste huizen en boerderijen.

De Joodse gemeenschap van Groesbeek, Millingen en Ubbergen was klein. Op de website van het Joods Monument staan geen namen van omgekomen Joodse burgers die tijdens de oorlog in een van deze gemeenten woonden. Maar dat wil niet zeggen dat er helemaal geen Joodse gemeenschap was – of dat ze er nooit is geweest. Zo legde de Joodse gemeente van Nijmegen in 1890 een Joodse begraafplaats aan tussen de Postweg en de Kwakkenbergweg. Door een grenscorrectie in 1914 kwam deze begraafplaats officieel in Nijmegen te liggen. Doordat Nijmegen wél een grote en bloeiende Joodse gemeenschap had, is het waarschijnlijk dat eventuele Joodse inwoners van de drie voormalige

gemeenten van Berg en Dal aansluiting zochten bij de gemeenschap in Nijmegen.³

We weten helaas weinig over de Joodse inwoners van Groesbeek, Millingen en Ubbergen. Er zijn weinig verhalen bekend over wat hen overkwam tijdens de oorlog. Een uitzondering is het verhaal van de familie Jacobs. Dit Duitse echtpaar vluchtte in 1937 naar Nederland met hun vier kinderen: Rosa, Edith, Martin en Bert. In 1942 vonden zij een onderduikadres aan de Nieuwe Holleweg in Beek (Ubbergen), bij de familie Jansen-Driessen. Daar verbleven zij uiteindelijk twee jaar.

Beek werd na een hevig vuurgevecht bevrijd, waarna het gezin vertrok naar het relatief veiligere Berg en Dal. Daar hielpen Rosa en Edith de geallieerde soldaten bij de verzorging van gewonden. Rosa schreef haar ervaringen bij de heftige gevechten op, drie dagen voordat zij zelf dodelijk getroffen werd door een bom. Ook in de Maartenskliniek in Ubbergen zat een Joodse onderduiker. Deze man, Salomon Jacob Spier, hielp mee in de keukens onder de schuilnaam 'Piet'. In april 1944 werd hij verraden en opgepakt. Hij stierf in concentratiekamp Mauthausen, in februari 1945.⁴

Onteigening en rechtsherstel

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen enkel archief een volledig en definitief antwoord. Daar komt bij dat sommige archieven – of delen daarvan – tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond. We combineren daarom bronnen met elkaar, om zo te achterhalen welke panden er zijn onteigend en verkocht en of de gemeente hier een rol in speelde. Een belangrijke eerste stap in ons onderzoek was om te achterhalen welke woningen van Joodse eigenaren in de oorlog zijn onteigend en verkocht. Een belangrijke bron hiervoor waren de Verkaufsbücher.

In de Verkaufsbücher staat één Joodse eigendomswoning in Groesbeek. Het gaat om Lindenlaan 12 van Arthur Hartog. Arthur was in 1935 verhuisd van Berg en Dal naar Wassenaar. Het pand Lindenlaan 12 bleef in zijn bezit, tot het onteigend werd op 19 maart 1942. Op 2 januari 1943 verkocht de NGV via makelaar Claase het pand aan Ferdinand Kruse, een militair buiten dienst uit Berg en Dal, voor 2.700 gulden. In 1947 vond rechtsherstel plaats, zoals blijkt uit het kadaster. Het pand kwam weer in bezit van Arthur Hartog, die de oorlog overleefd had en op dat moment in Londen woonde en werkte als koopman. Hij liet Lindenlaan 12 in 1949 per veiling verkopen door zijn gemachtigde in Nederland.⁵

De NGV (Duitse afkorting, vertaald: Nederlandse Administratie van On-roerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Ook in Ooij, dat hoorde bij gemeente Ubbergen, werd een perceel onteigend. Dat was een stuk weiland van David Abraham Glaser. In de Verkaufsbücher vinden we wel vaker weilanden; vermoedelijk waren dat kleine percelen

landbouwgrond binnen de bebouwde kom. Grote percelen land van Joodse eigenaren bezit waren al in 1941 gedwongen verkocht.

David Abraham, eigenaar van het weiland in Ooij, was getrouwd met Esther Izaks en ze woonden met hun vier kinderen aan de Parkweg 36 in Nijmegen. David Abraham was veehandelaar van beroep. Toen de oorlog uitbrak, besloot het gezin onder te duiken op een boerderij in Herveld. Maar in juni 1943 werden ze verraden en gedeporteerd, eerst naar Westerbork en vervolgens naar Sobibor. Het hele gezin werd daar op 2 juli 1943 vermoord.

De NGV nam het weiland in Ooij in 1941 in beheer, en op 12 mei 1944 werd het voor 9.800 gulden verkocht aan Wilhelmus Leonardus Bloem. Ook het Nijmeegse woonhuis van het gezin werd onteigend, maar dat werd niet verkocht. Bloem gaf na de oorlog tijdens de rechtsherstelprocedure toe dat hij had geweten dat hij onteigend Joods bezit kocht. Uiteindelijk kwam in 1952 rechtsherstel tot stand via een minnelijke schikking. Doordat het hele gezin Glaser de oorlog niet had overleefd, ging het weiland naar familieleden. Ook het pand in Nijmegen ging na de oorlog over op familie.⁶

De administratie van de Verkaufsbücher was niet foutloos, weten we uit onderzoek. Soms staan er panden in de boeken die uiteindelijk toch niet verkocht blijken te zijn. En sommige panden zijn wel verkocht, terwijl dat niet is opgeschreven. Sowieso zijn panden die ‘in beheer genomen zijn’, maar niet verkocht zijn, niet te vinden via de Verkaufsbücher.

Om te achterhalen of er naast dit pand nog andere panden in gemeente Berg en Dal zijn onteigend of verkocht, hebben we in het Nationaal Archief ook de kaartenbak met minnelijke schikkingen bekeken. Deze kaartenbakken van de Raad voor het Rechtsherstel verwijzen naar dossiers van zowel onterechte Joodse onderdanen als van vijandelijke onderdanen. Ze zijn gesorteerd op gemeente. In deze kaartenbakken vonden we voor de gemeenten Groesbeek, Ubbergen en Millingen geen extra onteigende panden.

Om te controleren of de gemeente ergens anders panden heeft aangekocht, direct of indirect, hebben we gemeentelijke politiek-bestuurlijke bronnen onderzocht, zoals de notulen van B en W en de gemeenteraad van Groesbeek. We hebben deze bron bekeken voor de jaren 1942 tot en met 1946, en ook daarin kwamen we geen aankopen van de gemeente tegen.⁷ Ook in andere gemeentebronnen, zoals registers van gemeente-aankopen, grootboeken en verzamelstaten, troffen we geen relevante aankopen aan.⁸

Als laatste controle hebben we gekeken in het archief van de Commissaris der Provincie. Deze commissaris moest vastgoedaankopen van de gemeente namelijk goedkeuren. Als een gemeente een aankoop deed, moet dat besluit genoemd worden in de notulen van de commissaris. Voor geen van de gemeentelijke voorlopers van Berg en Dal komt in deze notulen een aankoop voor. Geen van de gemeenten heeft dus panden of gronden aangekocht in de oorlog. Omdat geen van de gemeenten in de oorlog besluiten ter goedkeuring aan de commissaris heeft opgestuurd, is het erg onwaarschijnlijk dat de gemeente een of meerdere percelen van Joodse eigenaars heeft aangekocht.

Ook hebben we onderzocht of de gemeente na de oorlog naheffingen voor gemeentelijke belastingen heeft gestuurd aan Joodse inwoners, zoals straatbelasting. Voor gemeente Ubbergen kon dit niet het geval zijn, omdat straatbelasting daar pas na de oorlog werd ingevoerd. Het college van B en W had bezwaar tegen deze invoering, omdat de inwoners al zo hard getroffen waren. Gedeputeerde Staten onthief Ubbergen daarom in 1946 en in 1947 van de verplichting tot het invoeren van straatbelasting. Wel gold een andere belasting op onroerend goed, namelijk rioolbelasting (zogenaamde 'baatbelasting').⁹

De **kohieren** van de gemeentebelastingen zijn inmiddels vernietigd volgens gebruikelijke archiefprocedures. Hierdoor was het niet mogelijk om vast te stellen of er aanmaningen zijn verzonden. In de grootboeken en verzamelstaten hebben we, voor zover die beschikbaar waren, geen achterstallige gemeentelijke belastingen aangetroffen over de oorlogsjaren. De bedragen in jaarrekeningen zijn niet te koppelen aan individuen en belastingaanslagen. We hebben geen bewijs gevonden dat de gemeenten Groesbeek, Ubbergen en Millingen naheffingen van gemeentelijke belastingen stuurden. Net als in andere kleinere Gelderse gemeenten, is dit ook hier onwaarschijnlijk.¹⁰

Overzichten van de belastinginning met op naam en/of leggerartikel gestelde belastinggegevens.

Conclusies over onteigening en rechtshersel:

1. De gemeente heeft geen percelen van Joodse eigenaren gekocht en heeft daartoe ook geen pogingen ondernomen.
2. Voor de twee onteigende en verkochte percelen in Groesbeek en Ubbergen heeft rechtsherstel plaatsgevonden. Voor het perceel in Groesbeek kwam rechtsherstel tot stand in 1947, in Ubbergen in 1952.
3. Volgens de beperkte bronnen stuurden de gemeenten geen naheffingen voor gemeentebelastingen.

Bejegening

Sinds 1934 was jonkheer Van de Poll burgemeester van Groesbeek. Na de Duitse inval werd hij al snel vervangen. Na een korte periode onder een waarnemer, nam Rudolf van Grotenhuis het ambt definitief over in november 1941. Anders dan vrijwel alle in de oorlog benoemde burgemeesters was Grotenhuis geen NSB'er, en had hij in de jaren voor de Duitse inval al ruime ervaring opgedaan als burgemeester van andere gemeenten.¹¹

Prosper M.H. Sassen, burgemeester van Ubbergen sinds 1935, werd niet afgezet door de bezetter en bleef in zijn functie tot 1967. In 1945 en 1946 was hij ook waarnemend burgemeester van Millingen. Hij volgde daar Antonius Johannes Eijckelhof op, die vanaf 1932 tot aan zijn overlijden burgemeester van Millingen was geweest.¹²

Ruim een jaar na de Duitse inval stuurde de bezetter de gemeenteraden van Groesbeek, Millingen en Ubbergen naar huis, net zoals dat op andere plekken in Nederland gebeurde. De burgemeester bestuurde vanaf dat moment zonder democratische controle.¹³

Na de oorlog stelde de Zuiveringscommissie een onderzoek in naar Grotenhuis. De vooroorlogse burgemeester Van de Poll nam het ambt toen tijdelijk waar. In zijn zuiveringsdossier verweten sommige getuigen Grotenhuis dat hij niet genoeg had gedaan om te voorkomen dat mensen in Duitsland tewerkgesteld werden. Maar in zijn dossier wordt nooit gesproken over Joodse inwoners uit Groesbeek. Uiteindelijk mocht Grotenhuis in juli 1946 zijn ambt als burgemeester weer oppakken. Hij zou tot aan zijn pensioen in 1966 burgemeester van Groesbeek blijven.¹⁴

Ook in de notulen van B en W, de gemeenteraad en ander archiefmateriaal vonden we geen enkele expliciete vermelding van omgang met Joodse inwoners, niet tijdens en niet na de oorlog. Daarnaast deden we krantenonderzoek. De *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* en *De Gelderlander* schreven tijdens of na de bezetting nooit over de Joodse gemeenschappen van Groesbeek, Ubbergen en Millingen. Ook schreven de kranten nooit over de onteigeningen van de twee Joodse percelen.

Oorlogsschade in Groesbeek, Millingen en Ubbergen

Toen de inwoners van Groesbeek, Millingen en Ubbergen een aantal maanden na de bevrijding eindelijk konden terugkeren naar hun huizen, ontdekten ze dat daar vaak nog maar weinig over was. Hetzelfde gold voor hun inboedel en persoonlijke eigendommen. Door de gevechten tijdens de Operaties Market Garden en Veritable waren grote delen van Groesbeek onherkenbaar. Oorlogsgeweld had veel vernield, maar ook de geallieerden hadden zich schuldig gemaakt aan plunderingen.

De verschillende gemeenten stonden dan ook voor de taak om de vele verwoeste panden te herbouwen. In een van de vergaderingen van B en W benadrukte de burgemeester dat Groesbeek 'tot de meest getroffen gemeenten van het land behoorde'. In Millingen waren slechts twee panden onbeschadigd en 59 panden zwaar beschadigd. De verwoeste huizen werden herbouwd met behulp van verschillende landelijke regelingen, zoals de Schade Enquête Commissie, die het schadebedrag berekende. Instanties als Wederopbouw en Wederopbouw Boerderijen bouwden verschillende noodwoningen en boerderijen. Beschadigde woningen werden hersteld of herbouwd. In de wederopbouwplannen maakte men geen onderscheid tussen slachtoffergroepen. Er was dus geen bijzondere aandacht voor Joods slachtofferschap.¹⁵

Conclusies over de bejegening van Joodse burgers:

1. Het archief bevat te weinig informatie om algemene uitspraken te doen over de bejegening van Joodse inwoners.
2. In de notulen van B en W en in de gemeenteraad was geen aandacht voor bijzonder Joods slachtofferschap. Ook andere gemeentebronnen en kranten besteden hier geen aandacht aan.
3. In Groesbeek, Millingen en Ubbergen was na de oorlog een zeer groot gedeelte van de huizen verwoest. Na de oorlog lag de aandacht van het gemeentebestuur vooral bij de wederopbouw.

Berg en Dal en andere gemeenten

De vraag wie nu 'de gemeente' was, is niet zo duidelijk als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden, en hoe ze te werk gingen in de tijd toen er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen met wie hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, valt buiten ons onderzoek. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel werd op nationaal niveau georganiseerd door NBI en de Raad voor het Rechtsherstel. Dat verliep buiten de gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking een vanzelfsprekend aandachtspunt. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel. De redenatie van de overheid was dat alle Nederlanders gelijk waren en dat Joden niet apart behandeld moesten worden. Zoiets paste meer bij de discriminatie van de nazibezetters, vond men.

In de praktijk betekende dit voor Joodse burgers nog meer indirect onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die de Wehrmacht had gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofinstellingen. En die betaalden mee aan de deportaties en kampen.

Noten

- ¹ Oorlogsbronnen.nl, 'evacuatie Groesbeek'; 4en5mei.nl, 'oorlogsmonument'; Erfgoednetbergendal, 'oorlogsmonument', Huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl, 'Operatie Market Garden'.
- ² RAN, 1779, inv.nr. 2344 Notities betreffende de oorlogshandelingen in de gemeente gedurende de periode 1940 – 1945; Marco Middelwijk, 'Operatie Veritable: het grote Rijnlandoffensief van de geallieerden', Militaire Spectator 2 (2020); Joost Rosendaal, *De bevrijding in beeld. Van Neerpelt tot Wesel 1944-1945* (Nijmegen: Uitgeverij Van Tilt, 2014).
- ³ Ook het in het werk van Croes en Tammes worden geen namen van Joodse inwoners genoemd. Marnix Croes en Peter Tammes, *'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006); Huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl, 'Joodse begraafplaats'.
- ⁴ Margot van Boldrik en Daaf Wijlhuizen, *In water en vuur: Ubbergen en Millingen 1940-1945* (Weesp: Unieboek BV/De Gooise Uitgeverij, 1984), 29-34; Jck.nl, 'Hengstdal 3, Ubbergen'.
- ⁵ Kadaster Groesbeek, perceelnr. K218, leggerartikel 5631. Er was helaas geen NBI-dossier beschikbaar.
- ⁶ Na, 2.09.48, inv.nr. 899 Minnelijke schikking dossier DB 14441; Kadaster Ooij, perceelnrs. C16 en C17, leggerartikels 1665, 1724 en 1874. Er was helaas geen NBI-dossier beschikbaar. Kadaster Nijmegen, perceelnr. C 6632, leggerartikel 10945; Oorlogsdodennijmegen, 'David Abraham Glasser'; Joods Monument, 'David Abraham Glasser'.
- ⁷ We hebben alleen de notulen voor Groesbeek bekeken, omdat van de drie gemeenten, alleen in Groesbeek een woonhuis was onteigend en verkocht. De kans dat er in de gemeenteraad of college van B en W werd gesproken over de onteigening of Joodse inwoners, is in Groesbeek daarom het grootste. In Ooij is weliswaar een weiland onteigend, maar omdat Ubbergen waarin Ooij lag slechts een kleine gemeente is en de eigenaar van het weiland niet oorspronkelijk uit Ooij kwam of daar woonde, is de kans dat er in de gemeente over deze onteigening werd gesproken, zeer klein.
- ⁸ RAN, 930, inv.nr. 891 Notariële en onderhandse akten van aankoop, ruil of verkoop van onroerende goederen, 1914 – 1947; inv.nr. 1020-1022 Bijlagen bij de gemeenterekeningen 1943-1945. RAN, 1779, inv.nr. 400 Aankopen onroerend goed 1943; inv.nr. 726-729 Secretarieregisters van uitgaven 1942-1945. RAN, A1776, inv.nr. 1837-1845 Rekeningen met bijlagen 1943-1945.
- ⁹ RAN, 1779, inv.nr. 539 Straatbelasting, 1943 – 1975.
- ¹⁰ RAN, 930, inv.nr. 954-955 Grootboeken van inkomsten en uitgaven 1947-1948; RAN, A1776, inv.nr. 1846-1855 Rekeningen met bijlagen 1945-1948.
- ¹¹ G.G. Driessen, *Groesbeek 1935-1945: Crisis en oorlog* (Nijmegen: Thoben Offset Nijmegen, 1981), 35.
- ¹² Thea de Roos-van Rooden, *Millingen in 1945* (Nijmegen: Werkvoorzieningschap Nijmegen e.o., 1995), 24.
- ¹³ RAN, A1776, inv.nr. 2307 Benoeming R.M.J.F.L. van Grotenhuis, geb. 19-12-1900, tot burgemeester periode 1941-1966 eervol ontslag op 01-01-1966, 1966.
- ¹⁴ RAN, A1776, inv.nr. 2307 Benoeming R.M.J.F.L. van Grotenhuis, geb. 19-12-1900, tot burgemeester periode 1941-1966 eervol ontslag op 01-01-1966, 1966; NA, CABR-dossiers 1628 en 108604. De oorlogsburgemeesters van Millingen en Ubbergen hebben geen CABR-dossier.
- ¹⁵ G.G. Driessen, *Groesbeek zal herrijzen: De periode 1945-1955 in vogelvlucht* (Groesbeek: Uitgeverij Heemkunde Groesbeek, 2009); Mijngelderland.nl, 'Groesbeek –

wederopbouw'; RAN, A1776, Inv.nr 1739
Notulen B&W 1945-1947; Paul Klinkenberg,
Paul Thissen en Paul van der Heijden, *Bezet,
bevrijd & geplunderd. Geallieerde plunderingen
in de regio Nijmegen 1944-1945* (Nijmegen:
Uitgeverij Van Tilt, 2020); Thea de Roos-
van Rooden, *Millingen in 1945* (Nijmegen:
Werkvoorzieningsschap Nijmegen e.o., 1995).

3. Verantwoording

Gemeente Berg en Dal heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking.

‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo’n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In het rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordnungen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties zoals overstromingen kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog na bombardementen.

De term vordering of confiscatie verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar al dan niet Joods was speelde bij vordering geen rol. In enkele gemeenten werden huizen gevorderd om ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of een vrij schootveld. Het verschil met de ‘Duitse’ onteigeningen is dat het geen specifiek anti-Joodse maatregel was en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een ‘beheerder’ (Verwalter) of ‘bewindvoerder’ (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als ‘beheer’ – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar ‘ontrechting’ en ‘onteigening’.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de Geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Desondanks werd hun eigendomsclaim na de oorlog door de uitvoerders van het rechtsherstel niet op die grond in twijfel getrokken. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurder-ving, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: hebben de gemeenten panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een impressie op van hoe de gemeenten Joodse burgers bejegenden, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeenten naar vermogen probeerden om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar doorgenummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedden de gemeenten na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Daaruit blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties die vermeld worden in de Verkaufsbücher, aangevuld met kadastronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste drie jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op ‘verdachte’ panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling

uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.⁴ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat men profiteerde van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo'n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld werd als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo'n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB'er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoedaankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In de zeven gemeenten hebben 32 in de Verkaufsbücher vermelde transacties van Joodse onteigende panden en percelen plaatsgevonden. Soms bevatten

deze transacties de verkoop van twee of meer panden. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.⁵

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verliepen de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

De kans op openstaande rekeningen, en dus op naheffingen en boetes, was vooral groot als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden had plaatsgevonden.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of openstaande rekeningen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uitzettingen.

We doorzochten alle transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrecte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

Soms vonden we panden die niet in de Verkaufsbücher stonden. Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente lieten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

De aanneme was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen conform de geldende regels geen weerslag hoefde te vinden in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentelijke diensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Noten

- ¹ Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999); Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005).
- ² W.J.E. van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (Den Haag: VvOR, 2016).
- ³ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁴ Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020).
- ⁵ Jacqueline Broese van Groenou, *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).

4. Bijlagen

Tabel: Onteigening en rechtsherstel Berg en Dal

	Lindenlaan 12 Groesbeek	Weilanden aan de Kouwedijk z.a. Ubbergen, kadastrale gemeente Ooij
<i>Kadastraal nr. / leggerartikel</i>	<i>K 218 / 5631</i>	<i>C 16 en C 17 / 1665</i>
<i>Eigenaar</i>	<i>Arthur Hartog</i>	<i>David Abraham Glaser</i>
<i>Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)</i>	<i>Ferdinand Kruse (1943)</i>	<i>Wilhelmus Leonardus Bloem (1944)</i>
<i>Rechtsherstel (jaar)</i>	<i>1947</i>	<i>1952</i>
<i>Bron</i>	<i>Verkaufsbücher</i>	<i>Verkaufsbücher</i>

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kamp, Geke van de, Rob Lengers, Jan van der Male en Frans Hoving. "Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten". Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. '*Daar dit een immorele aanslag is: de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*'. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Boldrik, Margot van en Wijnhuizen, Daaf. *In water en vuur: Ubbergen en Millingen 1940-1945*. Weesp: Unieboek BV/De Gooise Uitgeverij, 1984.
- Bosch, Toon, Leo van Bergen, Marie-Antoinette Willemsen en Jan Brabers. *Dekkerswald 1913-2022: Longzorg in een golvend landschap*. Amsterdam: Boom uitgevers Amsterdam, 2022.
- Driessen, G.G. *Groesbeek 1935-1945: Crisis en oorlog*. Nijmegen: Thoben Offset Nijmegen, 1981.
- Driessen, G.G. *Groesbeek 1945-1950: Het dorp der verwoesting herrijst*. Nijmegen: Thoben Offset Nijmegen, 1982.
- Driessen, G.G. *Groesbeek zal herrijzen: De periode 1945-1955 in vogelvlucht*. Groesbeek: Uitgeverij Heemkunde Groesbeek, 2009.
- Fun, Hans. *Littekens van Market-Garden: Sporen van strijd in 1944 in de gemeente Ubbergen*. Ubbergen: MacDonald/SSN, 2005.
- Klinkenberg, Paul, Paul Thissen en Paul van der Heijden. *Bezet, bevrijd & geplunderd. Geallieerde plunderingen in de regio Nijmegen*

1944-1945. Nijmegen: Uitgeverij Van Tilt, 2020.

Rosendaal, Joost, *De bevrijding in beeld. Van Neerpelt tot Wesel 1944-1945*. Nijmegen: Uitgeverij Van Tilt, 2014.

Nationaal en internationaal

Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.

Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel*: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.

Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.

Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.

Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.

Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.

Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.

Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.

Boterman, Frits. *Duitse ouders: de jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.

Roos-van Rooden, Thea de. *Millingen in 1945*. Nijmegen: Werkvoorzieningsschap Nijmegen e.o. 1995.

Smit, Jan G. *Millingen op drift: 50 jaar geleden. Millingsen vertellen hun geschiedenis van oorlog en evacuatie*. Nijmegen: Drukkerij SSN, 1994.

Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).

Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).

Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.

Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.

Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.

Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.

Hondius, Dienke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.

Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.

Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.

Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep, 1999.

- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogsteegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief (NA)

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 19451952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 19451967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 19451967 (1971)

Regionaal Archief Nijmegen (RAN)

A 1776 Groesbeek 1940-1979

1779 Gemeente Ubbergen (1860) 1936 – 1985

930 Gemeente Millingen 1811 – 1948

Gelders Archief (GA)

0039 Gedeputeerde Staten

0040 Gouverneur van de Provincie/Commissaris van de Koning(in)

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en-virtual-folder/rapporten-onteigeningenonderzoek

Beeldbank Regionaal Archief Nijmegen

[studiezaal.nijmegen.nl/zoeken.php?zoeken\[beschrijvingsgroepen\]\[2145662379\]=2145662379](http://studiezaal.nijmegen.nl/zoeken.php?zoeken[beschrijvingsgroepen][2145662379]=2145662379)

Erfgoednet Berg en Dal

erfgoednetbergendal.nl

De Gelderlander – editie Nijmegen

studiezaal.nijmegen.nl

Huis van de Nijmeegse Geschiedenis

www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkoopbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkoopbucher

Mijn Gelderland

mijngelderland.nl

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Oorlogsdoden Nijmegen

www.oorlogsdodennijmegen.nl

Oorlogsgravenstichting

www.oorlogsgravenstichting.nl

Parlementaire geschiedenis

www.parlement.com

Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant

www.delpher.nl

